

УДК 316.32

К 95

*Тетяна КУЧЕРА,
Володимир ДЕЙНЕКА*

**АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СВІДОМОСТІ
ЯК ДЕТЕРМІНАНТИ ФОРМУВАННЯ
СВІТОГЛЯДНОЇ КУЛЬТУРИ ОСОБИСТОСТІ
В УМОВАХ ПЕРЕХІДНОГО СУСПІЛЬСТВА**

Розглянуто та проаналізовано феномен свідомості як детермінанти людського інтелекту. Складність завдань сучасної епохи визначена негативними тенденціями на рівні духовного розвитку, інтенсифікацією міжнаціональних конфліктів, що актуалізує ґрунтовне дослідження феномену свідомості, у напрямі вироблення принципу ненасильництва, що в актуаліях сьогодення стає категоричним імперативом виживання.

***Ключові слова:** свідомість, самосвідомість, криза, особистість, буття, мораль, інформаційна епоха, глобалізація, інформаційна революція.*

***Постановка проблеми.** Проблема свідомості є однією з основних проблем філософського дискурсу. Дискусії та інтерпретації у напрямі її розв'язання пов'язані з фундаментальними онтологічними, гносеологічними, антропологічними і соціально-філософськими питаннями, що детермінують опозиції буття та небуття, суб'єктивного й об'єктивного, індивідуального і колективного. Неможливість однозначної верифікації психічних процесів і станів фактично робить категорію свідомості однією з найбільш складних*

об'єктів філософського аналізу. Будучи безсумнівною очевидністю людського існування, феномен свідомості залишається одночасно невловимим для зовнішнього спостереження, що створює певні труднощі для теоретичної реконструкції та філософської рефлексії.

Різноманітність наукових теорій у дослідженні свідомості пов'язана з формами пізнання, а також цивілізаційним розвитком і ускладненням життя суспільства, що онтологічно і екзистенційно визначає нові орієнтири індивідуальної та суспільної самоорганізації, стимулює до осмислення їх значення.

Актуальність дослідження проблеми свідомості як детермінанти формування світоглядної культури особистості в умовах перехідного суспільства визначена становленням інформаційної епохи, що характеризується такими явищами, як глобалізація та інформаційна революція. Їхній вплив на всі сфери життя є потужним і всеохопним. У ситуації тотального взаємозв'язку і взаємозалежності видозмінюється соціокультурна дійсність, у якій реконструкція свідомості і самосвідомості виступає активом вироблення фундаментальних підвалин людської моральності й етики у ставленні до природи, до людства і його перспектив розвитку в цьому непередбачуваному, що викликає «шок від майбутнього» (Тоффлер), «вислизаючому» (Гідденс) знайомому світі, що приходить до кінця» (Валлерстайн).

Динамізм соціальних процесів змушує суспільство переглянути не тільки сам феномен історії, а й усвідомити світопорядок нашого часу, його виклики і небезпеки. Складність завдань сучасної епохи визначена негативними тенденціями на рівні духовного розвитку, інтенсифікацією міжнаціональних конфліктів, що актуалізує ґрунтовне дослідження феномену свідомості у напрямі вироблення принципу ненасильництва, який в актуаліях сьогодення стає категоричним імперативом виживання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню феномену свідомості присвячено безліч наукових праць відомих вчених – істориків, філософів, культурологів, соціологів: Й. Гердер, Т. Кар-

лайль, О. Шпенглер, П. Сорокін, М. Вебер, Б. Рассел, К. Поппер, Р. Колінгвуд, М. Корнфорт, К. Ясперс.

Серед вітчизняних вчених феномен свідомості в історичному та філософському вимірі досліджували В. Винниченко, М. Грушевський, В. Дорошенко, М. Драгоманов, Д. Донцов, В. Липинський та ін. Серед сучасних українських дослідників, які тією чи іншою мірою торкалися зазначеної проблеми, передовсім слід назвати таких учених, як: В. Андрущенко, В. Бакіров, В. Бех, І. Бойченко, В. Воронкова, Л. Губерський, В. Вашкевич, В. Кульчицький, В. Кремень, С. Кримський, І. Курас, А. Лой, М. Михальченко, Л. Нагорна, І. Надольний, В. Пазенок, М. Попович, Ф. Рудич, В. Смолій, В. Ткаченко, Ю. Шаповал, В. Шинкарук, Л. Шкляр.

Мета дослідження полягає у соціально-філософському аналізі субстанційних особливостей свідомості, що можуть бути застосовані для розв'язання нагальних проблем сучасності.

Свідомість – це унікальна, індивідуальна здатність людини усвідомлювати і розуміти дійсність, формувати власний інтелект на засадах невичерпності та універсальності. Відтак саме якісні характеристики людського інтелекту і називають свідомістю, сутність і прояв якої століттями хвилювали кращих представників людства, надихали на творчій пошук.

Перші уявлення про свідомість виникли у прадавні часи, що пов'язане із поступовим розвитком мови, мовлення, праці як необхідних чинників розуміння відмінності людської природи від тваринного світу, що виражена у здатності людини змінювати природу, пристосовувати її до власних потреб [2; 5; 8]. Давньогрецький філософ Платон визначає природу людини через наявність душі, яка могла вести самостійне вічне існування, як прояву надприродного (нематеріальної субстанції). У діалозі «Федр» Платон пише: «Думка бога живиться розумом і чистим знанням, як і всяка думка душі» [12, 156 – 157]. У діалозі «Тимей» філософ наголошує: «Розум і істинна думка – два різні роди; в такому випадку ідеї, недоступні нашим відчуттям і осягаються одним лише розумом, безумовно, існують самі собою» [11, 455]. Аристотель у трактаті «Про душу»

долає ідеалізм Платона й зауважує, що душа і тіло перебувають у єдності через «субстанцію», яка розуміється як «певний рід наявного; з одного боку, в субстанції відрізняється матерія, з іншого боку – форма та вид, по-третє, [відрізняємо те], що складається з того й іншого» [1, 35]. Так, згідно з Аристотелем, свідомість нерозривно пов'язана з матеріальним і ідеальним початком буття людини: «...Я стверджую, що душа є місцезнаходженням форм (ідей) і охоплює ідеї не в їх дійсній наявності, а потенційно». Саме Аристотель забезпечив прорив людства до наукового розуміння психіки та розуму. Він виявив формальні (незалежні від змісту) структури мислення, відкрив ієрархічну будову категорій, встановив правила їх визначення («Категорії», «Про тлумачення», «Герменевтика», «Топіка», «Аналітика перша і друга»). У працях філософа простежується перехід від архаїчного мислення до мислення наукового. Він створив понятійний апарат процесу мислення (постановка проблеми, аргументи «за» і «проти», рішення та ін.), що стало своєрідним фундаментом для відкриття універсальних законів природи, суспільства і людського мислення.

В етимологічному словнику М. Фасмера [19], а також у словнику О.К. Шапошнікова [21] під словом «свідомість» розуміється «людська здатність до відтворення дійсності в мисленні». Отже, аналізуючи свідомість у філософському контексті, ми визначаємо серед її головних характеристик об'єктивне відображення пізнання дійсності, результатом чого є отримання знань людиною про дійсність, навколишній світ і власний сенс буття. Свідомість визначена перетворенням об'єктивного змісту предмета на суб'єктивний зміст духовно-культурного життя, суб'єктивним образом світу, котрий відповідає характеру і змісту діяльності індивіда. Таке розуміння впливає з того, що людина здійснює зв'язок зі світом у трьох формах – практичній, пізнавальній та духовно-практичній, що визначає свідомість не тільки як атрибут пізнавальної діяльності *homo sapiens*, а й здатність людини наповнювати власне буття сенсом, інтересами, потребами і цілями власного існування, оціню-

вати дійсність та перспективи її еволюціонування, усвідомлювати власні дії та їхні наслідки [8, 112].

Термін «свідомість» (лат. *conscientia* – свідомість від *con* – разом, спільно та *scientia* – знання) уперше використав французький вчений Р. Декарт. Він визначав сутність поняття «свідомість» як особливу здатність душі, інтелектуальну діяльність суб'єкта, що проектує світ. Мислитель ототожнював свідомість з мисленням [13].

Музика, поезія, мистецтво, наука й інші напрями інтелектуальної діяльності розкривають можливості людської свідомості, неповторність і багатогранність внутрішнього світу людини. Треба підкреслити, що проблема свідомості набуває у рамках філософського знання неоднозначності, поляризує класичну філософію на лінії матеріалізму та ідеалізму, що в подальшому стане імпульсом до лінгвістичного, антропологічного та соціологічного поворотів некласичної думки. На підставі аналізу основних філософських концепцій свідомості може бути здійснена спроба визначення свідомості.

В ідеалістичній концепції сутність людської свідомості розуміється як активний початок матерії, що існує самотійно і має надматеріальний характер. Зі свого боку, дуалістична концепція інтерпретує свідомість і матерію як дві самотійні, незалежні одна від одної субстанції, які є вічними, і ніколи не виникали. Матеріалістична концепція, розглядає свідомість як складну форму особливо організованої матерії, пізнавальний образ, відображення світу в мозку людини. Представники вульгарно-матеріалістичної позиції ототожнюють ідеальне з матеріальним, а також розглядають невіддільно думку від нервово-фізіологічних процесів мозку, тобто розуміють свідомість як властивість, атрибут матерії [5, 966 – 967]. Марксистська концепція, визначає свідомість як важливу функцію головного мозку, необхідну сферу діяльності людини. Феноменологічна – розглядає свідомість як невід'ємний від безпосередньої життєвої реальності специфічний вид буття, який неможливо виразити у традиційно-гносеологічному ракурсі суб'єкт-об'єктних відносин. Структуралістична концепція, аналізує свідомість у контексті трьох об'єктивностей: структури, несвідомого і мови [5].

У кінці XIX – початку XX ст. авторитетний укладач словників Е.Л. Радлов [13], редактор відділу філософії «Енциклопедичного словника Брокгауза і Ефрона», зазначав, що «основна риса свідомості – розрізнення суб'єкта від об'єкта, «я» від «не-я», ...і водночас з'єднання цих двох позицій в один неподільний акт» [13, 238 – 239]. Визначальними характеристиками свідомості виступають єдність і безперервність» [8, 521].

Д. Ушаков наголошував: «Свідомість – здатність мислити і міркувати, властивість вищої нервової діяльності людини визначати своє ставлення до навколишнього дійсності» [18, 359]. У вітчизняній літературі радянського періоду з філософії та соціально-гуманітарних наук дослідженню свідомості присвячені численні роботи О.Р. Спіркіна. На його думку, «свідомість виникає як відображення і осмислення буття, відтворення певного способу життя людини і суспільства» [15, 3]. «Свідомість – це суб'єктивний образ об'єктивного світу» [16, 69 – 70]. На думку О.Р. Спіркіна, «діалектичний матеріалізм розглядає свідомість як відображення об'єктивного світу в мозку людини; це рефлекторний по своїй фізіологічній основі і типу процес» [15, 7]. У результаті, висловлюючись словами М. Розенталя, «свідомість – вища форма відображення об'єктивної реальності, що властива людині, і є функцією головного мозку» [14, 540 – 541]. Як зауважує Д.І. Дубровський: «проблема свідомості виражає суть проблеми людини» [7, 3].

На порозі XXI столітті, в умовах кардинальних змін в економічній, соціальній і суспільно-політичних сферах, суспільство повертається до питання свідомості, що набирає нової актуальності у з'ясуванні впливу глобальних проблем сучасності, у межах яких відбуваються осмислення та пошук способів нейтралізації глобальних викликів, формування готовності людини до практичної участі в цьому процесі.

М. Мамардашвілі підкреслював, що в реаліях сьогодення існує запит на грамотність, точне мислення, усвідомлення власних проблем, через уміння бути відповідальними перед собою. Тому усі глобальні проблеми: соціальні, технічні, екологічні – людина створила

сама. І розв'язання їх полягає у розв'язанні головної проблеми – свідомості та самосвідомості, що мають бути націлені на формування нових світоглядних орієнтирів в досягненні дійсності, створенні моральної системи (парадигми) на засадах етики відповідальності в системі людина – людина, людина – колектив, людина – суспільство [12; 6].

У дослідженнях співвідношення та взаємозв'язку між свідомістю і світоглядом, було виявлено їх нерозривну єдність: світогляд виступає невід'ємним атрибутом свідомості, оскільки хоч «свідомість, як і мислення, здається відмінною від світогляду, однак якщо брати її не в окремих актах, а в системоутворювальних елементах, у принципах діяльності, то стрижнем її постає світогляд. Останній, зрештою задає свідомості горизонт та спосіб бачення світу і самої себе у цьому світі» [2, 17]. Отже, світоглядна свідомість (світовідчуття, світосприйняття, світорозуміння) індивіда виступає основою свідомості загалом, яка за своєю сутністю є впорядкованою. У процесі досягнення дійсності людина оволодіває загальними знаннями про своє місце в світі, вибудовує стратегію і тактику своєї діяльності, визначає пріоритетність власних цілей відповідно до сформованого світогляду.

Переконливе визначення, у контексті аналізу взаємозв'язку свідомості і світогляду, сформульоване В. Андрущенко та Л. Губерським: «Світогляд є системою принципів, знань, ідеалів, переконань, ціннісних орієнтацій, надій та вірувань, котрі визначають діяльність індивіда або соціального суб'єкта, є формою його суспільної самосвідомості, через яку суб'єкт усвідомлює свою соціальну сутність і оцінює духовно-практичну діяльність. Світогляд – інтегральне духовне утворення, яке спонукає до практичної дії, до певного способу життя та думки. У структурному плані прийнято виокремлювати в ньому такі рівні, як світовідчуття, світосприйняття та світорозуміння» [6, 30].

Сьогодні в умовах глобалізації й активного входження інформаційно-високотехнологічного науково-технічного прогресу в усі соціальні сфери, що породжує системні зміни не тільки в природ-

ному середовищі, але й в діяльності всіх сфер життя і виробництва, всі знання людства мають бути спрямовані на «на виявлення сутності глобалізації та глобальних проблем з метою забезпечення виживання людства та збереження біосфери» [17, 5]. Звідси випливає розуміння свідомості як детермінанти системи знань, що розрізняє й диференціює людську діяльність на пізнання і знання. Залишається нерозв'язаним питання ставлення свідомості до буття. У врегулюванні суперечностей між матеріальним і ідеальним доцільно звернутися до наукових досліджень М. Васильєва, що можуть бути ідейно використані у розв'язанні магістральних проблем сучасної епохи. Він писав: «Найголовніша особливість уявної логіки зводиться до потрійного поділу суджень за якістю і введенням поряд із утвердженням і запереченням, нового судження – судження індиферентного» [3, 66 – 67]. Отже, в умовах кризи, що охоплює лабіринти буття людини, свідомість трансформується, але не втрачає здатності розрізняти продукти людської діяльності. Свідомість визначається як неперехідна властивість і матеріального, й ідеального світу, а також інтерпретується як їх субстанційна єдність та багатоманітність.

Серед дослідників не існує єдності щодо структури свідомості. Згідно з поглядами В. Андрущенка, Л. Губерського, І. Надольного, до складу свідомості входять знання про навколишню дійсність, відчуття, сприйняття, пам'ять, мислення, цілепокладання, уява, почуття, в яких відображаються об'єктивні, зокрема суспільні, відносини [6]. Отже, у структурі свідомості виділяються пізнавальна, емоційна, мотиваційно-вольова сфери та самосвідомість [6]. Це є свідченням того, що в умовах кризи свідомість здатна адаптуватися й трансформуватися, вона не втрачає субстанційного розвивального начала, і через заперечення укорінених своїх типів (релігійного, наукового) вона виявляє нові типи (масове, апокаліпсичне), що задовольняють актуальні запити в реконструкції історичного минулого, подоланні системних криз теперішнього і підготовки світоглядного базису суспільства до досягнення майбутнього.

Окрім концептів, що пов'язані із намаганням описати свідомість як певний об'єкт, що розкриває свою об'єктивну сутність в акті самосвідомості, існують погляди альтернативного розуміння сутності свідомості. Починаючи з феноменологічних концептів Ф. Brentano та Е. Гуссерля, був розпочатий наступ на «свідомість» з метою її відриву від зовнішньої реальності. Ствердження інтенціональної природи свідомості переводить діяльність свідомості у площину психічних когнітивних актів, через що свідомість набуває статусу абсолютної реальності, натомість об'єктивність будь-якого факту свідомості розмивається, а всі об'єкти свідомості стають умовним, втрачаючи автономне онтологічне значення. Постмодерністська традиція у 2-й пол. ХХ ст. майже повністю зруйнувала класичне суб'єкт-об'єктне розуміння свідомості. Завдяки концепту «смерть суб'єкта», що була проголошена М. Фуко у роботі «Слова і речі» та концепту Р. Барта «смерть автора» в однойменній роботі (1968) свідомість стає полем динамічної невизначеності та інструментом для презентації в самосвідомості мовленнєвих актів і культурних смислів. М. Фуко визначає наявність неподоланного розриву між практичним досвідом та носієм певного дискурсу, посередництвом якого тільки й може бути виражений цей досвід. На думку М. Фуко: «Оскільки ця ідентичність, втім доволі слабка, яку ми намагаємося застрахувати та сховати під маскою, сама собою є лише пародією: її населяє множинність, у ній сперечаються незліченні душі; перетинаються й володарюють одна над одною системи ... Та в кожній з цих душ історія відкриє не забуту і завжди готову відродитися ідентичність, але складну систему елементів, численних, зі свого боку, відмінних, над якими не має влади жодна сила синтезу» [20]. Отже, для постмодерну більш актуальним є поняття не «свідомість», а «ідентичність», яка при тому не є сталою системою, чи, тим більше, об'єктом. Ідентичність це лише інструмент називання і суб'єктом цього процесу виступає не особистість, а самостійні наративи, що лежать в основі будь-якої індивідуальної реальності.

Висновки. Виходячи з наявності багатьох концептів філософського аналізу такого складного феномену, як свідомість, варто зазначити, що це поняття було й буде залишатися проблемним полем філософії. Будь-яке визначення його апріорі стає незавершеним, а тому і не може претендувати на універсальність.

Література

1. Аристотель. О душе / Аристотель. – М. : Государственное социально-экономическое издательство, 1937. – 180 с.
2. Барг М.А. Эпохи и идеи: Становление историзма / М.А. Барг. – М. : Мысль, 1987. – 348 с.
3. Васильев Н.А. Воображаемая логика. Избранные труды / Н.А. Васильев. – М. : Наука, 1989. – 264 с.
4. Вундт В. Система философии / В. Вундт. – СПб. : Издание Л.Ф. Пантелеева, 1902. – 436 с.
5. Всемирная энциклопедия : Философия / гл. ред. и сост. А.А. Грицанов. – М. : АСТ ; Мн. : Харвест, Современный литератор, 2001. – 1312 с.
6. Губерський Л. Філософія як теорія та методологія розвитку освіти / Л. Губерський, В. Андрущенко. – К. : МП Леся, 2008. – 612 с.
7. Дубровский Д.И. Проблема сознания в философии и науке / Д.И. Дубровский. – М. : Канон+; РОИИ «Реабилитация», 2009. – 472 с.
8. Малый энциклопедический словарь : в 4 т. // Репринтное воспроизведение издания Брокгауза-Ефрона. – М. : Терра, 1994. – Т. 4. – 592 с.
9. Московченко А.Д. Философия для технических вузов / А.Д. Московченко. – Томск : Томск. гос. ун-т систем упр. и радиоэлектроники, 2011. – 244 с.
10. Платон. Тимей / Платон // Собрание сочинений : в 4 т. – М. : Мысль, 1994. – Т. 3. – 654 с.
11. Платон. Федр / Платон // Собрание сочинений : в 4-х т. – М. : Мысль, 1994. – Т. 2. – 528 с.
12. Попович М.В. Рациональність і виміри людського буття / М.В. Попович. – К. : Сфера, 1997. – 290 с.
13. Радлов Э.Л. Философский словарь логики, психологии, этики, эстетики и истории философии / Э.Л. Радлов. – М. : Книжный дом «Либроком», 2010. – 288 с.
14. Розенталь М. Краткий философский словарь / М. Розенталь. – Изд-е 4-е, доп. и испр. – М. : Гос. изд-во политической литературы, 1954. – 704 с.
15. Спиркин А. Происхождение сознания / А.Г. Спиркин. – М. : Государственное издательство политической литературы, 1960. – 427 с.
16. Спиркин А.Г. Сознание и самосознание / А.Г. Спиркин. – М. : Политиздат, 1972. – 303 с.
17. Урсул А.Д. Глобальное знание и глобальное образование: эволюционный подход / А.Д. Урсул. – Красноярск : СФУ, 2011. – 48 с.

18. Ушаков Д. Толковый словарь русского языка : в 4-х т. / Д. Ушаков. – М. : ТЕРРА, 1996. – Т. 4. – 752 с.

19. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4-х т. / М. Фасмер. – Изд-е 2-е, испр. и доп. – М. : Прогресс, 1987. – Т. 3. – 832 с.

20. Фуко М. Что такое автор? / М. Фуко // Фуко М. Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности. Работы разных лет / М. Фуко ; пер. с франц. – М. : Магистериум ; Касталь, 1996. – С. 7 – 46.

21. Шапошников А.К. Этимологический словарь современного русского языка : в 2-х т. / А.К. Шапошников. – М. : Флинта ; Наука, 2010. – Т. 2. – 576 с.

Кучера Татьяна, Дейнека Владимир. Актуальные проблемы сознания как детерминанты формирования мировоззренческой культуры личности в условиях переходного общества. Рассмотрен и проанализирован феномен сознания как детерминанта человеческого интеллекта. Сложность задач современной эпохи определяется негативными тенденциями на уровне духовного развития, интенсификации межнациональных конфликтов, что актуализирует исследование феномена сознания в направлении выработки принципа ненасилия, что в настоящее время становится категорическим императивом выживания.

Ключевые слова: сознание, самосознание, кризис, личность, бытие, мораль, информационная эпоха, глобализация, информационная революция.

Kuchera Tetyana, Deyneka Volodymyr. Actual Problems of Consciousness as Determinants of Person's Outlook Culture Formation under the Conditions of Transitional Society. The phenomenon of consciousness as a determinant of human intelligence has been presented and analyzed. The complexity of the modern era tasks is defined by the negative trends on the level of spiritual development, the intensification of international conflicts, actualizing the thorough study of the phenomenon of consciousness towards the working out of a nonviolence principle that becomes the categorical survival imperative at the present time.

Key words: consciousness, identity, crisis, personality, existence, morality, the information era, globalization, the information revolution.